

*Русавська В. А.,
кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету культури і мистецтв*

НАРОДНА ПОБУТОВА КУЛЬТУРА ХІХ СТ. ЯК ОСНОВА ГОСТИННОСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається народна побутова культура як основа формування гостинності українців.

Ключові слова: народна побутова культура, селянство, гостинність.

В статье рассматривается народная бытовая культура как основа формирования гостеприимства украинцев.

Ключевые слова: народная бытовая культура, крестьянство, гостеприимство.

The article is folk consumer culture as a basis for the formation of Ukrainian hospitality.

Key words: folk consumer culture, the peasantry, hospitality.

Розуміння народної побутової культури та процесу її формування, функціонування і трансляції, знання реального стану вітчизняної культури забезпечує органічну взаємодію традицій і тих інновацій, які відбуваються в культурному середовищі в перехідні періоди суспільного розвитку. Народна побутова культура як предметна та інституціональна об'єктивація специфічної людської діяльності визначається національними особливостями, адже саме в національній культурі на соціально-побутовому рівні виявляється самобутність світосприйняття, своєрідність моральних устоїв, традицій, звичаїв, обрядів, художнього бачення і відтворення світу в повсякденному житті.

Породжена об'єктивними соціально-економічними умовами і тісно з ними пов'язана, народна побутова культура є динамічною системою, в межах якої постійно в процесі трансформації відбувається взаємодія традицій та інновацій, що зумовлює появу нових і змішаних культурних форм, забезпечує культурний зв'язок поколінь.

Народ є творцем побутової культури, її різноманітних форм і традицій, у тому числі і гостинності, яка в свою чергу закладає основу народної мудрості, впливає на особливості світобачення, комплексу уявлень народних мас про самих себе і тим самим визначає подальший духовний розвиток культури.

На початок ХІХ ст. Україна була селянською країною, що зумовило сталий інтерес українських істориків до проблем народу, його минулого, побуту, свідомості, творчості, культурних традицій, гостинності.

Вітчизняний історик О. І. Гуржій дослідив соціальну структуру і дійшов висновку, що на кінець ХVІІІ ст. селяни становили основну масу населення України: «місцева шляхта становила 7,7% всього населення, духівництво – 1,5; купці – 0,14; міщани-християни – 1,7; міщани-євреї – 3,5; селяни – 78,7» [8; 273].

Серед описово-статистичних матеріалів велике інформативне значення мають "Описи Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст." та "Статистическое описание Киевской Губернии", видане в 1852 року київським цивільним губернатором І. Фундуклеєм. У цих статистичних матеріалах детально описується стан сільського господарства, подається загальний огляд "землеробських класів", оцінюються землеробські роботи, прибутки та витрати з хліборобства, повинності селян перед їх власником, описуються різні види панщини. Є відомості про стан і господарство поміщицьких селян: кількість селянських господарств та кількість землі в їх володінні [22]. Статистичні матеріали підтверджують факт, що українські зернові культури (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза) склали 2/3 експорту Російської імперії. Тому Україну тоді вважали «... житницею Європи...» [17; 27].

В унікальній праці з географічного українознавства В. Кубійовича "Географія українських і сумежних земель" розкриваються особливості господарювання та географії окремих галузей сільського господарства – зернової, картоплярства, буряківництва, вирощування технічних і кормових культур, городництва, садівництва, тваринництва [4]. На думку В. Кубійовича, "в продукції українських земель сільське господарство займає перше щодо вартости значіння". Автор висловлює об'єктивні і глибокі судження про роль селянина в створенні української народної культури: "Із усіх шарів суспільности селянин найбільше тривкий елемент, він найбільше звязаний із землею і природою, він найбільше дорожить рідною землею, боронить її, він нелегко її покидає. Із взаємновідносин між ним і природою витворилася багата українська народня культура" [4; 358].

Я. Головацький, професор „руської” мови і літератури Львівського університету, автор „Граматики русского языка”, член товариства "Галицько-руська матиця", заснованого у 1848 р., здійснюючи дослідження культури й побуту українського народу, подорожуючи по Галичині 1832 р., детально описує господарську діяльність українців: «Мешканці цих земель з огляду на неурожайність землі й гористу місцевість, мало займаються землеробством, ... переважно випалюють ліси, а потім... мотиками перекопують попелом покрите згарище й сіють овес, трохи жита, садять картоплю. ... найголовнішою галуззю господарювання є годівля худоби, овець і кіз» [5; 53]. Вчений розкриває матеріальну культуру та визначає спосіб життя місцевих горян: «Промисел, домашній побут, сплавлювання на плотах крокв, пнів, дошок, дахівок з лісистих гір Стрийського краю, те, чим жваво торгують місцеві горяни. ... бистрі гірські потоки постачають достатньо води для лісопилок і тартаків» [5; 54]. Щодо гостинності „тутешнього українця”, Я. Головацький зауважує: "Кожний господар намагається якнайкраще прийняти гостя" [5; 80].

Російська дослідниця К.А. Авдєєва, автор „Записок о старом и новом русском быте”, здійснюючи свою подорож Катеринославською та Полтавською губерніями, захоплюється природним багатством цих країв, красою природи, родючістю землі, сприятливою для розвитку хліборобства і стверджує: "Благословенна сторона!" [1; 83].

Саме ці умови проживання і господарювання мали безпосередній вплив на формування народної побутової культури та гостинності.

Вчений, етнограф В.І. Наулко, автор численних публікацій з питань історії і теорії української культури, зосереджує увагу на особливостях побутової культури, в межах

якої розглядає й українську гостинність. Так, у праці "Культура і побут населення України" він виводить специфіку національної гостинності з природно-географічних, соціально-економічних та історичних умов різних регіонів України [12; 105, 136].

Дослідниця А.Ф. Кувеньова в історико-етнографічному нарисі "Громадський побут українського селянства" розглядає пореформене українське село другої половини ХІХ ст., що все ще перебувало під значним впливом феодально-кріпосницьких відносин. Сільська територіальна община як основна форма організації аграрного суспільства, на думку автора, зумовлює і традиції сусідської трудової взаємодопомоги селянських господарств, серед яких, зокрема, "толока" як специфічна форма об'єднання селян для виконання невідкладних господарських робіт, що завжди завершувалася щедрим частуванням у садибі господаря [11; 28]. Поряд з цим охарактеризовано і обряд "обжинків", який А.Ф. Кувеньова розглядає як урочисту подію в селянському житті, пов'язану із завершенням жнив, як велике громадське свято хліборобів другої половини ХІХ — початку ХХ ст. [11; 46].

У роботі "Українське народознавство" під загальною редакцією українського вченого-етнолога, історика С.П. Павлюка розглядається календарно-побутова обрядовість, яка відтворює прагнення українського народу до толерантних взаємин з природою і навколишньою дійсністю. Своєрідним апофеозом річного календарного кола були обжинкові звичаї та обряди: господарі вижатої ниви частували женців святковою вечерею [24; 159].

В. М. Сироткін у праці "Традиції колективної трудової взаємодопомоги" показує звичай "толоки" як специфічну форму об'єднання селян, засновану на принципі безкоштовної гуртової добровільної роботи. Як правило, завершувалася толока пригощанням як необхідний атрибут толок, у дворі господаря, яке мало бути щедрим [21].

Український вчений-історик, етнолог А.П. Пономарьов у праці "Етнічність та етнічна історія України" розкриває особливості традиційно-побутової культури, культури соціально-побутових відносин, систему традиційних взаємин, а серед них — звичай взаємодопомоги ("толоку"), звичаєві норми спілкування й проведення дозвілля, осередки громадського дозвілля, колективні громадські трапези [18].

Проте у згаданих, як і в інших публікаціях з цієї тематики, недостатньо акцентується увага на такому явищі, як гостинність, що становить важливу нішу побутової культури українців. Мета даної статті якраз і полягає в тому, щоб висвітлити гостинність як феномен побутової культури українського селянства.

Специфіку української культури та особливості її розвитку на початку ХІХ ст. спричинили соціально-політичні події кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. Українські землі, на яких сформувався український етнос, були поділені між двома імперіями — Російською та Австрійською (Австро-Угорською), життєві умови в яких суттєво відрізнялися. Імператорський указ 1796 р. про уніфікацію місцевого адміністративно-політичного управління шляхом поділу всіх підвладних Російській імперії земель на губернії фактично законодавчо закріпив колонізаторську політику царизму, спрямовану на повне знищення самобутніх елементів української державності і культури. На місці автономно-самостійних українських регіонів — Слобожанщини і Лівобережжя — з'явилися Харківська, Чернігівська і Полтавська губернії.

У Правобережній Україні та Волині новопризначена місцева влада керувалася наказом царя "привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя". На новоприєднаних українських землях були створені губернії: Київська, Подільська і Волинська [25; 482].

Втративши рештки української державності, Україна перетворилася на провінцію великої імперії. За таких умов українська культура наприкінці ХVІІІ ст. опинилася в глибокій кризі і зберігалася передусім як народна, уособленням і творцем якої було селянство. Історик І. Крип'якевич зазначає: "Під кінець ХVІІІ ст. Україна стала остаточно хліборобською країною" [10; 164].

Юридичне оформлення кріпосницьких відносин у підросійській Україні загострили соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми, серед яких селянське питання залишалося найважливішим. В той же час, царизм, не руйнуючи підвалин існуючого ладу – кріпосне право, поміщицьке землеволодіння, намагався пристосуватись до нових капіталістичних елементів господарювання, вийти з кризової ситуації, в якій опинилася країна. Однак модифікації в межах системи не приводили до кардинальних зрушень, до вирішення селянського питання [9; 321]. Розвиток товарно-грошових відносин, посилення експлуатації селянства зумовив зростання соціальної напруженості та селянського руху.

Незадоволення, крім економічних причин, мало ще й національне підґрунтя, оскільки серед сільського населення переважали українці, тоді як поміщики та урядовці були, як правило, представниками інших національностей. "Перша половина ХІХ ст. в українській історичній науці не випадково розглядається як період піднесення суспільної активності, важливою складовою якої було зростання селянського руху" [9; 336].

Вітчизняна війна 1812 р. викликала загальнонаціональне піднесення народів, що населяли Російську імперію. Так, селяни справедливо вважали, що заслужили від царя винагороди – звільнення з кріпацтва. Крім того, під час закордонних походів російської армії росіяни і українці, солдати і офіцери, спілкуючись з народами західної Європи, розширювали власний кругозір, знайомились з їх культурою і побутом, дізнавались про відсутність кріпацтва та особисту незалежність селян у цих країнах [6; 78].

Заможні селяни з колишніх кріпаків розширювали і сферу своєї господарської діяльності: займалися вже не тільки рільництвом та продуктивним тваринництвом, а й торгівлею (деякі – лихварством), і навіть промисловим підприємництвом. На середину ХІХ ст. багато з них були вже власниками промислових підприємств з найманими робітниками: гуралень, цукроварень, олієнь, цегелень тощо. У власність купців та багатих селян перейшла більшість вітряних і водяних млинів, яких у кожній губернії налічувалося по кілька тисяч [20; 92; 13; 336].

Економічні чинники, що стали одними з головних причин реформи 1861 р., виявили всі недоліки кріпосницького ладу. Попри всі заходи, продуктивність праці селян до 1860 р. була дуже низькою і, незважаючи на дешевизну, не виправдовувала себе економічно.

Селянська реформа 1861 р. визначила характер аграрних відносин і стан сільськогосподарського виробництва в другій половині ХІХ ст. На цей час сталися докорінні зрушення в розподілі земельної власності. Згідно з Положенням 19 лютого

1861 р. ліквідувалося кріпосне право: особиста залежність селян від поміщиків і земельний устрій селян. В той же час за поміщиками зберігалося право власності на всю землю, що розподілялася між селянами та надавалася їм у безстрокове користування.

Згадувана реформа поряд з іншими реформаторськими проектами цього періоду спричинила докорінні структурні зміни в суспільстві, що не могло не позначитись на соціальному статусі селянина як представника найбільш численного стану суспільства. Цей статус визначався передусім особистою свободою і значною мірою коригувався поширенням капіталістичних відносин на аграрний сектор економіки. Селянські господарства виявилися втягненими у сферу товарного виробництва, що активізувало розвиток продуктивних сил на селі.

З другої половини ХІХ ст., після скасування кріпосного права в Російській імперії українське селянство з його чорноземами, з традиціями духовного зв'язку із землею і гармонійними взаємовідносинами з природою, з приватним індивідуальним господарством набуло визначних здобутків у землеробській праці. Українські зернові культури (жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза) склали 2/3 експорту Російської імперії. З губерній вивозяться селітра, хліб, овочі, тютюн, гаряче вино, рогата худоба, коні, вівці, сирі шкіри, овчини, смушки, свине сало, мед, віск, коров'яче та овече масло, сир, заячі шкіри, пір'я. Ці продукти купують більшою частиною на ярмарках великоросійські купці й відправляються до інших губерній сухопутним шляхом, а з Кременчуга до Херсону й до Миколаєва річкою Дніпром" [17; 27].

Хліборобство виступає як спосіб економічного забезпечення життя селянина і однією з форм творення традиційної народної культури, що органічно пов'язана з матеріальною та духовною сферами життя, зокрема гостинністю.

Родючість українського чорнозему впливала на розвиток селянського господарювання. Специфіка менталітету українського селянства полягає в тому, що земля розглядалась як одна з найбільших цінностей: "селянська сутність українця виявлялася... в одному напрямку – землеробському" [7; 169].

Возвеличення, своєрідне обожнення землі, любов до батьківської ниви передавалися селянами від покоління до покоління. Для кожного селянина Земля-Мати — Земля-Годувальниця. Земля народжує хліб, майбутній врожай, від якого залежить завтрашній день – це особливо хвилювало хлібороба: "українські землі від віків хліборобська країна" [9; 359]. "Україна, як ні одна інша країна Європи, – країна степів, і лісостепу, які дуже добрі для хліборобської культури" [4; 2].

При цьому варто враховувати також самобутню психологію українських селян, на яку впливали не лише особливості природно-кліматичних умов, а й несприятливі громадсько-політичні обставини. Така історична детермінанта й стала однією з основних причин формування специфічної землеробської «душі» українського хлібороба [9; 382].

Традиційній селянській побутовій культурі і гостинності були властиві спільні етносоціальні та етнокультурні ознаки. Саме традиційність селянської культури і характер її функціонування забезпечили збереження в гостинності цілого пласта архаїчних елементів.

Народну свідомість українців визначає повага до селянської праці – «Сам Господь за плужком ходить, Пресвята Діва їстоньки носить» [15]. Це є надзвичайно показовим

для буття українського народу, коли боги займаються землеробською працею. Українці, буття яких значною мірою визначалось їх землеробською працею, не могли собі уявити більш почесної для богів діяльності, ніж ця. Ще з часів трипільської культури почало формуватись властиве українцям особливо дбайливе і доброчесне ставлення до землі. Любов до землі є однією з характерних рис українського народу.

Праця українського селянина на землі набула символічно-сакрального смислу. Не випадково в його уявленнях («навіть Господь оре ниву і сіє хліб») ідея справедливості, відірвана від реального життя, не могла пробудити до активних дій і повести за собою. Селянин прагнув, аби «та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому» [2; 6–8].

Для українського селянина, переважно суворого прагматика, індивідуаліста й консерватора, праця на землі вкорінена в землю не тільки способом господарювання, а й духовним життям.

Принциповою ознакою хліборобства є його обрядово-ритуальна частина, яка визначала гостинність селянина, залежала, передусім, від природних умов, що і знайшло своє відображення в магічних діях, ритуалах, обрядах. Випікання свіжої хлібини, «хрестиків», ритуальних коржиків, частування робочої худоби – все це не що інше, як продовження дещо зміненого ритуалу жертвопринесення.

Для українців характерна схильність до громадських організацій, заснованих на обопільній згоді учасників: "Не визнаючи нічого стихійного, такого, що пригнічує особистість, ...малорос в той же час схильний до громадських організацій, заснованих на обопільній згоді та придатності співчленів" [19; 111].

І тому найбільшого поширення в середовищі селян набула громадська гостинність, оскільки громада сформувалася в період раннього середньовіччя як сільська територіальна община. На всіх етапах свого існування сільська громада здійснювала функцію збереження і передавання традицій, у тому числі громадської гостинності, що спиралася передусім на спільну общинну працю і громадський побут.

Працьовитість завжди вважалася серед українського селянства ознакою доброчинності, що забезпечувала матеріальний добробут і була основою поваги односельців. У зв'язку з цим однією з визначальних норм поведінки у селян вважалася взаємодопомога, до якої вдавалися тоді, коли селянин власними зусиллями не міг виконати певний обсяг робіт. Етнограф, історик, письменник О. С. Афанасьєв-Чужбинський у нарисах "Поездка в Южную Россию" з цього приводу зазначає, що в Малоросії існує звичай взаємної допомоги в роботах, яка виконується безкоштовно, і за яку дякують годуванням та пригощанням працівників: "...в кого нестача робочої худоби, той відшукує товариша й орють разом... Само собою, господар повинен добре годувати й пригощати добровільних працівників, які завжди сумлінно виконують свої обов'язки" [3; 34].

Трудова взаємодопомога здійснювалася з ініціативи громади чи когось з її членів з благодійною метою, на запрошення поміщика або як почергова взаємодопомога. Найбільш поширеною формою колективної взаємодопомоги в середовищі населення України була толока – звичай сусідської трудової взаємодопомоги селянських господарств при важкій або спішній роботі, виконання якої було не під силу дрібним

одноосібним господарствам. В селі толоку найчастіше влаштовували при будівництві житла і господарських споруд, під час жнив, косовиці трав, вивезенні снопів з поля, корчуванні і перевезенні будівельного лісу: "Часто бідні господарі, споруджуючи хату та інші господарські споруди (клуні, повітки), скликали так звану "толоку", яка підсоблялає господарю зробити те, на що потрібні були не одні робочі руки і чого господар сам не в змозі був зробити" [23; 377].

Толока передбачала обряд запрошення, процес колективної праці, церемонію пригощання у дворі господаря (селянин, якому допомагали, зобов'язаний був у цей день щедро годувати толочан). "Сусіди і родичі, запрошені на толоку, працювали звичайно не довго, але сумлінно і старанно. Толочани не отримували винагороди за працю, крім пригощання. "Вечеря" для "толочан" готувалась різна, зважаючи на стан господаря, який скликав "толоку". Бідні господарі готували "куліш" або "галушки" та по чарці горілки – тим пригощання і закінчувалося; а заможніші господарі готували "борщ з курятиною або гусятиною, вареники з сиром та зі сметаною, або млинці з салом". Але при цьому пригощанні найважливіша роль належала горілці, якою зобов'язаний був пригощати не тільки заможний господар, а й бідний" [23; 377].

Толока мала ознаки трудового свята, змагання у вправності, супроводжувалася жартами та певними обрядами, гаданнями. Спільна праця одночасно сприяла демонстрації працьовитості, хисту, витривалості, тобто саме тих рис, що цінувалися селянами.

О. С. Афанасьєв-Чужбинський до форм колективної допомоги відносить, крім толоки, ще й прибирання сіна – косовицю. Для цього господар завчасно домовляється з косарями, а сам, відповідно, проявляючи гостинність, утримує їх на покращеному харчуванні: "Кілька разів на день порція, сніданок, обід, полуденок й вечеря – необхідні умови, без яких не можна найняти жодного працівника. Й умов цих суворо дотримувались. В скромні дні м'ясо, а в пісні риба неодмінно повинні бути вживані, хоча б на обід та вечерю, а в деяких все це подається на сніданок та полуденок" [3; 35].

У громадському побуті першої половини ХІХ ст. чільне місце посідає свято обжинок. Етнограф, історик М.А. Маркевич у праці „Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян” пов'язує громадську гостинність із традиційною трудовою обрядовістю українців на прикладі свята останнього снопа: "В самий день закінчення жнив буває сільське свято: «обжинки». Жниці ходять по ниві, збирають стебла жита, що випадково лишилися, незв'язані в снопи, співають пісні і сплітають з жита вінок. Одна з дівчат його надягає собі на голову по загальному вибору, і потім всі натовпом йдуть з піснями до панського двору. Пан приймає вінок, вішає його під образами, а дівчат пригощає. Іноді обжинки святкуються великим обідом, бочкою горілки посеред панського двору для всього села" [16; 17]. Тобто власник поля зустрічав цю процесію у власній садибі. Висловлюючи традиційні побажання здоров'я і достатку, прославляючи господаря та його родину, йому передавали символічний сніп і вінок. У відповідь господар запрошував селян до святкового столу. Так свято обжинок набувало характеру гостинності.

Таким чином, в українському селі протягом ХІХ ст. відбуваються процеси трансформації патріархального способу життя, пов'язані з виходом на історичну арену

молодого, енергійного, підприємливого селянства, яке бажало працювати на власній землі. Крім того, інтенсифікується процес "відходництва". Селяни, які, не пориваючи зв'язку з сільським господарством, йшли на заробітки до міста і зберігали у своєму побуті багато селянських ознак, дотримувалися багатьох традиційних звичаїв та обрядів, хоча в побут їх сімей все більше проникали елементи міського, робітничого побуту. Докорінні зміни способу життя, відокремлення їх від землеробства закладають підґрунтя для вдосконалення старих і формування нових видів вітчизняної гостинності.

Література:

1. Авдеева А. В. Записки о старом и новом русском быте. / А. В. Авдеева – СПб. : Типография Штаба Военно-Учебных Заведений, 1842. – 153 с.
2. Апанович О. За плугом Господь іде: Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолінського та Володимира Вернадського / О. Апанович // Українське життя. – Б. М., 1999. – 26 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию: Ч. I. / А. Афанасьев-Чужбинский // Издание второе книгопродавца А. О. Базунова: Очерки Днепра. – СПб., 1863. – 468 с.
4. Географія українських і сумежних земель. – [Факс.перевид.] – К. : Обереги, 2005. – Т. 1: Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. – 512 с.
5. Головацький Я. Мандрівка по Галицькій та Угорській русі, описана в листах до приятеля у Л. / Я. Головацький // Жовтень. – 1976. – № 6. – С. 49–94.
6. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1988. – 216 с.
7. Гримич М. А. Два виміри національного образу / М. А. Гримич // Українці. Історико-етнографічна монографія: У 2-х кн. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 169–176.
8. Гуржій О. І. Гетьманська Україна. / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб – Т. 8. – К. : Видавн. дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.
9. Історія українського селянства. Нариси: У 2-х т. : Т. 1. – К. : Наук. думка, 2006. – 632 с.
10. Крип'якевич І. Побут / І. Крип'якевич // Історія української культури. – К. : Либідь, 2002. – С. 5–184.
11. Кувеньова А. Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. / А. Ф. Кувеньова – К. : Наук. думка, 1966. – 136 с.
12. Наулко В. І., Артюх Л. Ф., Горленко В. Ф. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
13. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К. : Вікар, 2004. – 486 с.
14. Лозко Г. Українське народознавство / Г. Лозко. – К. : Зодіак – ЕКО, 1995. – 368 с.
15. Мирошниченко П. Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861) / П. Я. Мирошниченко. – Донецьк, 1999. – 243 с.
16. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. / Сост. М. А. Маркевич. – Репринтное воспроизведение издания 1860 года. – К. : Добровольное общество любителей книги УССР, 1991. – 174 с.
17. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К. : Наук. думка, 1997 р. – 322 с.
18. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
19. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей: Т. VII. Малоросія / Под ред. В. П. Семенова. – 1913. – 517 с.
20. Сарбей В. Г. Національне відродження України. / В. Г. Сарбей. – К. : Альтернативи, 1999. – Т. 9. – 336 с.
21. Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги / В. М. Сироткін // Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2-х кн. : Кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 371–377.
22. Статистическое описание Киевской Губернии. Изданное Тайным Советником, Сенатором Иваном Фундуклеемъ. – Ч. II. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1852. – 534 с.
23. Труды этнографическо-статистической комиссии в

НАРОДНА ПОБУТОВА КУЛЬТУРА XIX СТ. ЯК ОСНОВА ГОСТИННОСТІ УКРАЇНЦІВ

Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – Т. 7. – Вып. 2-й. – СПб., 1877. – 343–602 с. 24. Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с. 25. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид. – К. : Критика, 2005. – 58.